

Su territòriu e unu pagheddu de stòria de su Territòriu de Santadi

Santadi s'agatat pròpiu in su coru de su Sulcis de bàsciu e tenit trèmini cun medas comunus. Infatis cumentzendi de nord e furriendi in sensu oràriu ddoi at: Sa Baronia-Villaperuciu, Nuxis, Assèmini, Bidda de Santu Perdu, Pula, Domus de Maria, Teulada e Piscinas.

Su territòriu mesurat 116 km cuadraus e ddu podeus spartziri in duas partis de mannària prus o mancu uguali. A parti de mesudi ddoi at is montis de su massìciu sulcitanu – cun is puntas prus artas chi funt a giru de 1000 metrus de artaria (Sèbera, Is Caràvius, Is Maxias) – totu acaraxaus de unu padenti mannu: su chi si narat sa "*Bosco di Pantaleo*" est sa foresta di lìixi prus manna de totu su Mediterraneu. Custu ambienti, chi a tretus mannus est ancora ìnnidu, at permìtiu sa supravivèntzia de animalis rarus che su cerbu sardu, su martzus e s'àchili. Invècias a parti de tramuntana ddoi at montixeddus prus bàscius fatus de arrocas carbonàticas (prenas de grutas, sa prus connota est sa de Su de is Tzuddas) e unu pranu de orìgini alluvionali chi s'est formau gràtzias a is arrius e arrigàngius (su prus mannu est su chi in is mapas est inditau cun su nòmìni de Rio Santadi) chi ndi calant de is montis prus artus.

Santadi bista de Pani-Lòriga

Archeologia

Pani-Lòriga: tumba pùnica

Su territòriu, arricu de àcua e de risorsas naturalis, est adatu a sa laurera e a su pastòriu e duncas est stètiu populau de is tempus prus antigus e est prenu de testimònias archeològicas chi partint de s'edadi neolìtica e arribant fintzas a su tempus de is bizantinus. Unu de is situs archeològicus prus est interessantis est su chi si narat "Area Archeològica di Pani-Lòriga" e pigat su nòmìni de is meris de su medau, ma su nòmìni pretzisu de zona est "Mont'e Sènciu" sichei una borta su logu depiat essi prenu de *Artemisia absinthium* chi in italianu si narat *assenzio*. Mont'e Sènciu est de orìgini vulcanica e mancai no arribit mancu a 200 metrus de artària est unu de is logus prus "stratègicus" de totu su Sulcis de Basciu: de sa punta si podit osservai a comenti su pranu, surcau de arrius e arrigàngius, a bellu a bellu nci calat conca su Golfu de Pramas e in est in collegamentu visivu deretu cun s'ìsula de Sant'Antiogu aundi ddoi fiat s'antiga tzitadi de Sulky. Duncas est normali chi giai de s'antigòriu mannu is òminis apant sèmpiri munnicau in custu logu chi at atirau s'interessu de is archeòlogus poita ca permitit de osservai is pillus de tziviltadis diferintis chi in millènius si funt stabilias me inias.

Infatis in d-unu marraxu chi castiat a orienti is òminis de su neolìticu ant sgavau una necròpoli aundi si ddoi contant unas 20 tumbas a domus de janas (nd'at puru una monumentalì in s'intrada de sa necròpoli) chi asserit a èssiri de sa cultura de Otzieri (IV millènnius in antis de Cristu). In sa punta chi si incarat in su pranu si podit osservai su chi abarrat de su protonuraxi Diana chi siguramenti in tempus prus reghentis depiat serbiri de "vedeta" de su nuraxi Sanna chi abarrat

pròpiu asuta e chi oi est inglobau a intrus de su medau omònimu (in totu in su territòriu de Santadi is nuraxis connotu funt prus de 40). A bàsciu de sa necròpoli prenuraghese si podit osservai sa necròpoli fenicia chi contat 140 tumbas, a costau a costa ddoi at sa necròpoli pùnica chi contat assumancus 9 tumbas a stantza. Funt ancora isgavendi in su popolau pùnicu chi po is archeòlogus est interessanti meda: a su chi parit in Mont'e Sènciu ddoi fiat pròpiu, mancai non fessit manna meda, una citadi: cun bona probabilidadi fiat unu logu destinau a ndi boddiri sa produtzioni agrìcola de sa zona (loris ma puru ollu e binu) chi a pustis incarrerant conca a is portus de Solky e de Karalis. Is spertus de su CNR, ghiaus de Massimo Botto, de unas cantu annus, a s'incumentzu de s'istadi imperant is mellus tecnologias e faint anàlisis chìmicas po studia su chi bessit a pillu de is sgavus.

De nuraxis nd'eus arremonau giai unas cantu (in su territòriu de Santadi si ndi contant 40) ma sa testimonia prus bella de cussu tempus est sa tumba de gigantis chi abarrat a pagu tretu de su furriadòrgiu de Barrancu Mannu: is nuraxesus dd'ant pesada faci a su 1300 innantis de Cristu in su fundu de una baddi de una bellea ispantosa. S'esda est fata a blocus de granitu (nd'at chi arribant a pesai 3 tonnelladas) e est arta giai 5 metrus cun longhiori, de un'estremu a s'àteru, de 15 metrus. De s'intrada, chi si oberit in bàsciu e est prus o mancu unu quadru de 50 cm, incumentzat sa galleria de forma ogivali (larghiori màssimo 1,85m – artària màssima 1,95m) chi tirat unus 10 metrus aundi interrànt is mortus. Est intressanti meda puru est Gruta Pirosu, connota puru cun su nòmini de *Grotta del Tesoro*, chi at scrobetu unu grupu de speleologus in su 1968. Is antenus nostrus, candu fiat incumentzendi a acabai s'edadi nuraxesa, iant dedicau custu logu a su cultu de is àcuas trasformendi-dda in tèmpiu e a intrus nc'at agatau unu depòsitu mannu meda de strexu votivu (vasus, làntias, ànforas, discus...in totu prus de 2000 repertus) spartziu in 3 muntonis, unu stillu a mainga gammada, unu tremineddu de brunzu de tradizioni cipriota chi fortzis ant fatu in Sardigna faci a su de 8 sèculus a.C. Spartzinaus in su sartu ant agatau strexu meda de s'edadi romana cun sa testimònia prus crara de cuss'època chi est rapresentada de is termas de Pantaleu, chi abarrant ororu de su mori chi artziat a sa miza de Is Figueras. Sa parti prus manna de is repertus chi ant agatau is archeòlogus in su territòriu de Santadi (e in totu su Sulcis de Bàsciu) funt espostus in su Museu Archeològicu chi si agatat in mesu de sa bidda.

Sa tumba de gigantis de Barrancu Mannu

Su Museu Archeològicu de Santadi

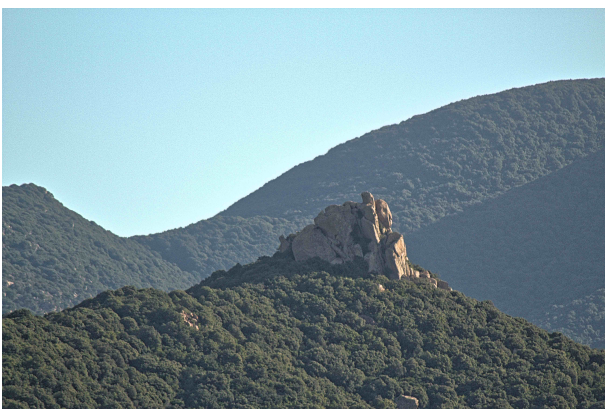
Mesu Evu e Edadi Moderna

Funt bastanti rarus is repertus de s'època de s'edadi de mesu: infatis, po imoi e tanti, de s'adedi bizantina ant agatau sa tumba de una picioa a pagu tretu de sa fratzioni de Barrua e in s'insediamentu de Pani-Lòriga invècias ddoi ant agatau duus òminis, fàtzili chi fessint sordaus, postus asuba de pari a intru de una tumba pùnica.

Nos agiudantas is documentus po su chi pertocat sa mesu evu artu. Cun sa formatzioni de is Giudicaus, a pustis de su ritiru progressivu de is bizantinus, siguramenti Santadi fiat una de is biddas de sa Curadoria de Sulci e scieus ca in 1066 su Giugi de Karalis Torchitòriu in pari a sa mulleri Vera iat donau sa "*villa de Sant'Àgata de Zulkes*" (cun àteras de su rennu) cun tanti de serbidoris a s'obisbu de Casteddu. Duncas cun siguresa podeus narri chi sa bidda esistiat giai in su de XI sèculus ma no conosceus sa positzioni pretzisa ma probàbili chi fessit a s'oru de bàsciu de s'arriu chi calat de Pantaleu. Su nòmni Santadi iat a depi benni pròpiu de sa crèsia de Sant'Àgata (Agata=Agada=Ada). De custa crèsia no abarrat nudda, ma is prus antzianus tenint s'arregordu de perdas mannas cun tanti de scritas chi is fèminas oberànt po sciacuai s'arroba in s'arriu. Duncas Santadi, pustis de sa sciuciada de su giudicau de Karalis po manu pisana, at tentu sa pròpiu sorti de Sulcis: fiat prima intrada in possessu de is Gherardesca chi fiant is sennoris de sa de tres partis de su Rennu de Karalis. In su 1324 is aragonesus dd'iant infeudada a Comita De Sena e scieus ca in su 16 de friàrgiu de su 1355, 36 santadesus in sa domu de *Guantini de Asseni, domini ville de Sancta Addi* (capassu chi fessit fillu o nebori de Comita de Sena), iant eligidu a *Saracino Penna e Pietro Arcetum* po rapresentai a sa "*villa*" a su parlamentu chi Perdu IV de Aragona iat curvocau in Casteddu. Pustis Santadi torrat in possessu de s'obispu de Casteddu. In su mentris diocesi sulcitana aiat mudadu seu: dd'iant mòvida de Tratalias a Igrèsias in su 1503, ma custa in su 1513 dd'iant aunia a s'arcidiocesi de Casteddu e duncas in is primus annus de su '600 fiat incumentzadu unu certu giuditziàriu intr'e su Capitùlu Cresienti e is obispus de Casteddu po su possessu de sa bidda e de is rèndidas de su territòriu chi fiat acabau sceti in su 1763 candu su papa Clementi XIII iat a torrau a istiutiri sa Diocesi Sulcitana.

Sa crèsia de Santu Nicolau

Pantaleu: Sa Perda posta in trèmini: unu de is monumentus naturalis prus famaus de totu su Sulcis.

G.F. Fara in su "*De Rebus Sardois*" (1580), nosi narat chi sa bidda de Santadi, comentu totu is àteras chi fiant in sa curadoria de Sulci, fiat sena de pòpulu. Est berus ca nisciuna bidda sulcitana est arremonada in is censimentus fatus de is spagnolus (si podit castiai "*Storia Documentata della popolazione di Sardegna 1479-1901*" de F. Curridore) ma benit mali a crei chi unu territòriu aici ampru e ricu de risorsas fessit de su totu sena de genti. Sa professora A.P. Pinna in "*Santadi, Nuxis, Villaperuccio. Tre paesi, un territorio. Storia documentata*" at dimostrau ca de siguru in Santadi ddoi fiat "vida": issa infati

arremonat dibatimentus, istàntzias e denuntzias presentaus a s' *Oficial de los saltos de Santadi* (de su 1582 a su 1628) chi funt allogaus in s'Archìviu Arcivescovili de Casteddu e duncas est siguru chi mancai no ddoi fessit pròpiu una "bidda" siguramenti esistiant giai de insaras nùcleus spartzinaus, in su pranu e a giru de is montis, de messajus e de pastoris chi biviant in furriadroxus e in medaus. Custu fatu si ddu cunfirmant Salvatore Loi e Mario Paderas in "*Sant'Anna Arresi. Genti in movimento. Il popolamento di Arresi dalla baronia di Teulada all'autonomia comunale. 1624-1965*", ca si spiegant ca fintzas a sa metadi de su 700 in is "quinque libri" de sa parròchia de su Cramu de Teulada funt registraus is sposòrius e batiaris de genti "de el salto de Santa Ady" chi a marolla andànt a sa crèsia teuladesa sendi chi fiat s'ùnica parròchia chi "amministrat" bona parti de su su chi oi naraus Sulcis de Bàsciu.

Sa cresie de Santa Maria de Monte Fraca in Barrua

In su mentris in Santadi, e in totu sa zona de su Sulcis, sa populatzioni a bellu a bellu aumentat, tanti ca in su in su 1761 ponint sa parròchia in Santadi cun d-unu arretori fissienti aundi si tzelebrant batiaris, sposòrius e cunfirmas puru po is biddas de Nuxis, Piscinas e Villaperùciu. Aici comentzat a pigai sètiu su boddeu a comenti ddu conosceus oi e infatis Giuseppe Cossu in sa "*Descrizione Geografica della Sardegna*" (1799) si narat ca in Santadi biviant 478 personas. Ma po essi pretzisus Santadi de boddeus (chi benit de su verbu "boddiri" est a narri arrigolli sendi chi is domus si arrigolliant a pari a giru o de fronti a una crèsia) ndi teniat duus: su '*Addeu Mannu* su chi oi est Santadi de Bàsciu, chi abarrat a s'oru de manca de s'arriu chi calat de Pantaleu, e su '*Addeu de Susu*, chi oi est su centru principali, chi invècias s'est svilupau prus a trigadiu in sa costa de su Montixeddu de Santu Nicolau a giru de sa crèsia omònima.

Edadi Cunterporànea

A bellu a bellus is duus boddeus at sighiu a cresci, tanti chi 40 annus sa populatzioni fiat crèschia a duas bortas e prus arribendi a 1262 (V. Angius - *Dizionario*) e candu in su 1854 su governu piemontesu iat incarreradu su riordinu amministrativu de su territòriu sulcitanu iat postu Santadi sedi comunali, assungendi-ndi puru is territòrius de Nuxis, is zonas de Barrua-Su Bennatzu-Su de is Catas e de Murdeu-Tatinu chi apparteniant a sa Baronia de Teulada e bona parti de sa chi fiat sa Baronia de Villaperùciu andendi a formai un'enti chi contàt prus de 3.000 abitantis e un'àrea de unus 200 km cuadrus.

Su comunu nou teniat su vantàgiu mannu: in monti teniat ademprìvius meda, est a narri terrenus de proprietadi pùbblica aundi, de sèmpiri, sa comunidadi teniat su deretu de pasci bestiàmini, de fai linna e craboni cosa chi is santadesus, massimamenti is prus pòberus, costumànt a fai in Pantaleu e in sa zona chi si narat de is Montis Altus. Duncas su "monti" fiat una risorsa de importu mannu po sa genti prus comuna ma su governu centrali iat donau s'òrdini a is comunus sardus de bendi is terrenus feudalis po pagai sa ferrovia chi partiat de Casteddu e arribat a Golfu Aranci. Duncas bona parti de su padendi dd'iant bèndiu a Leone Guoin, un'imprendidori francesu chi fiat

Pantaleu: is dominàrius chi ospitànt sa distilleria e chi oi appartenint e s'Ente Foreste

ativu puru in su setori mineràriu chi iat incumentzau a fai tàllius, po produci craboni vegetali e a pustis distillaus de linna chi incarrerant a Porto Botte e po ddu imbarcai in is navis chi impunnant a is portus francesus. Duncas de su 1872 fintzas a su 1951 iant sfrutau su padenti (in su 1913-1914 iant pesau is dominàrius in Pantaleu po ospitai is traballadoris e totu is ainas), cun su màssimu de produtzioni chi fiat arribada in is annus de sa Gherra Manna.

In su mentris Santadi s'ghit a si svilupai: 1868 iant fatu su ponti in s'arriu po auniri is duus boddeus; in is annus 80 de s'800 ant fraigau su palàssiu comunali comporendi de s'obispu de Igrèsias su terrenu aundi ddoi fiat su campusantu bèciu. Su palàssiu comunali fiat puru sa sea de su mandamentu provintziali e ospitatu puru sa pretura, e pagu a pustis iant pesau su presoni mandamentali (chi est abarrau obertu fintzas a una trintina de annus a coa). In su mentris s'amministratzioni comunali impegnada a risolvi is problemas mannus nàscius de sa bèndida de su padenti chi iant criau confusioni manna in sa proprietadi fundiaria e in sa progetatzioni de is istradonis cunsortilis chi serbiant a ammelliorai sa comunicatzioni cun Casteddu. A s'acabu de s'800 iant obertu puru su monti granàticu (unu est in mesu de sa bidda aundi imoi ddoi at sa banca) po favoressi su sviluppu de sa laurea. A pustis de sa segunda gherra mundiali s'intrada in crisi de su setori mineràriu, Santadi comenti totu su Sulcis at patiu meda s'emigratzioni ma is cunditionis econòmicas ant mudau in is annus 60: infatis su polu industriali de Portovesme arrinnesiat a assurbiri sa manodopera pèrdia de sa miniera, e in su mentris iant fundau sa Cantina e sa Lateria Sociali po sfrutai sa grandu produtzioni agrìcola.

Museu etnogràficu Sa Domu Antiga: sa coxina

Chini bolit connosci sa stòria de Santadi e de su territòriu suu in ùrtimus duus sèculus podit castiai s'òpera, giai arremonada prus a pitzus, de sa professora A.P. Pinna "*Santadi, Nuxis, Villaperuccio. Tre paesi, un territorio. Storia documentata*" publicada de Domus de Janas in su 2005.

In su comunu de Santadi oindì bivint unas 3300 personas (Nuxis s'est distacau in su 1957 e Sa Baronia-Villaperùciu in su 1979). S'atividadis econòmicas printzipalis s'ghint a essi sa laurera e su pastòriu, cun sa "Cantina Santadi", chi passada sa crisi manna in is annus 80 grazias s'impegnu de is sòtzius es'impreu de tènnicas modernas de produtzioni, s'est

trasformada in d-una sienda de primori chi bendit binu famau in totu su mundu. Est incumentzendi, mancai sa crisi de su setori de s'allevamentu siat costanti de annus, a cresci puru sa "Latteria Sociale" chi adeguedi sa produtzioni a is rechestas de su mercäu. A bellu a bellu funt aumentendi is olivàrius e sa produtzioni de ollu de ermanu tanti chi si contant duus molinus modernus. Est crescendi meda puru su setori de su turismu: s'amministratzioni comunali est traballendi po s'avaloramentu de is camminus naturalisticus in monti, est de importu su Sistema Museali (ndi faint parti su Museu Archeològicu, s'àrea archeològica de Pani Loriga e su Museu Etnogràficu sa Domu Antiga) chi permitit a is bisitadoris de ponni infatu a su camminu chi at fatu s'òmini de su neolìticu fintzas a is annus 50 de su 900 e sa gruta turistica de Su de Is Tzuddas dònna annu arricit prus de 25 mila bisitadoris.

Dònna annu in Santadi si faint duas manifestatzionis de importu regionali organizadas dae sa Pro Loco in pari a s'Amministratzioni Comunali e is assòtzius localis: "Pane e Olio in frantoio" aundi si ammostrat su mellus de sa produtione enogastronòmica locali e sa "coja meurreddina" chi est sa riproposizioni folklòrica de su sposòriu sigundu sa moda de su Sulcis.

Fontis bibliogràficas:

- V. Angius – G. Casalis: *Dizionario geografico-storico-statistico-commerciale degli Stati di S. M. il Re di Sardegna. - ESTRATTO DELLE VOCI RIGUARDANDI LA PROVINCIA DI CAGLIARI* – Cagliari, 1988;
- M. Botto: *Il Complesso archeologico di Pani Loriga*, Carlo Delfino Editore, 2016;
- S. Fadda – S. Crispu – D. Chia - *La tomba di giganti di Sa Fraigada a Barrancu Mannu*
- G. Cossu: *Descrizione geografica della Sardegna*, Nuoro, Illisso, 2000;
- *ACTA CURIARUM REGNI SARDINIAE Il Parlamento di Pietro IV d'Aragona (1355)* a cura di Giuseppe Meloni
- Cagliari, 1993 – Consiglio Regionale della Sardegna – Cagliari 1993.
- J. Day: *Villagi abbandonati in Sardegna dal Trecento al Settecento: inventario*;
- G. F. Fara: *De rebus Sardois*, Galizzi, 1992;
- F. Flori: *Grande Enciclopedia della Sardegna*, Edizione Della Torre, Cagliari 2002
- M.P. Pinna: *Santadi, Nuxis, Villaperuccio. Tre paesi un territorio. Storia documentata*. Domus de Janas Editore, 2005.
- S. Loi – M. Paderas – *Arresi Genti in Movimento*

Testu e fotografias Roberto Pinna